

תוכן העניינים

5	פתח דבר: מצבו של הדמיון חגי כנען
9	לדמיין שלום – לבקר את המלחמה: קרל קראוס קורא עמנואל קאנט גל הרץ
43	לדמות את הבלתי אפשרי לדמיין: הנשגב והסובלימציה רות רונן
62	"הבזק ההכרה המתעוררת": דימויי חלום בהגות זיגמונד פרויד וולטר בנימין ענת צור מהלאל
85	דמיון קטלני: "לורלי" לצד שירת הסירנות על רקע האסתטיקה של קאנט צבי טאובר
99	ז'יל דלז והיפוך הפלטוניזם: הקדמה לתרגום קרן שחר
107	תרגום ♦ אפלטון והסימולקרה ז'יל דלז
120	אחרית דבר חילי (יחיאל) אטיה
123	דמיון דמוי־אמונה אלון חסיד
146	דמיון ואנושיות: חשיבותו של כושר הדמיון אצל קאנט וארנדט מורן גודס־ריצ'יטלי

165	דמיונות מסוכנים: האיום האפיסטמי החדש הנשקף ממדיה סינתטית בועז מילר ואייזק רקורד
188	חשיבה אנלוגית ודמיון כבסיס לבינה מלאכותית כללית ארז פירט
216	המשתתפים בגליון

פתח דבר: מצבו של הדמיון

חגי כנען

ללב העניין שגיליון עיון הנוכחי מוקדש לו. "המציאות עולה על כל דמיון", היא אמרה; או, אולי "הסיוט הזה עולה על כל דמיון", או רק "זה עולה על כל דמיון" – משפט שהמשיך והדהד, בין השיחות, ביציאה מהמקלט הציבורי. את כוונתה של הדוברת במשפט זה לא היה קשה להבין (לפחות באופן כללי); ועם זאת, הניגוד המסוים שיצרה בין מציאות לדמיון קורא למחשבה ומציע נקודת כניסה ישירה

במסורת הפילוסופית והפסיכולוגית, מושג הדמיון נקשר, קודם כול, ליכולתה של התודעה האנושית להתכוון ולצייר לעצמה מושאים שאינם נוכחים ישירות בפניה. במנוגד לתפיסה חושית, הדמיון משויך לא פעם לספקטרום של מצבים מנטאליים – כגון פנטזיה, הזיה, חלום – שמשוחררים מעולו של העובדתי ומההיגיון של מה שאפשרי במסגרתו. מצבים כאלה זוכים בדרך כלל לעניין בשל הפוטנציאל היצירתי – לעיתים האנומלי – שגלום בהם, אף שהם על פי רוב מובנים כתוספות משניות לפרויקט הידע האנושי. הדמיון – על שלל ביטוייו החומריים – לא רק מעמיד בפנינו מרחבים של אפשרויות לא ממומשות אלא אף כאלה שאינן יכולות כלל להתממש במציאות, ובמובן זה הן חוץ-מציאותיות, "מעבר" או "מעל" לממשי. כך, במובנו המילולי, הדמיון הוא סוריאליזם. ואילו המשפט שהדהד ביציאה מהמקלט הציבורי מהפך את היוצרות – הופך בטבעיות את ההיררכיה בין שני המושגים – ומציג דווקא את המציאות ככזו שעולה על הדמיון:

בתגובה לתקיפות ישראליות על מתקני גרעין באירן, טילים ששוגרו מאירן עושים דרכם, כמעט אלפיים ק"מ, בשמי מסופוטמיה בואך כנען, מעל מרחבי ההיסטוריה המתרחקת של המזרח הקדום, ומתפוצצים ברעש בלהות בערים ישראליות, כשרבים מתושבי הארץ חסרי מגן מולם, משוועים לחסדי הגורל. ואולי רמזה הדוברת למציאות במובן רחב יותר של אסון מתגלגל, כמו זה שפוקד אותנו מאז ה־7 באוקטובר: הטבח, ההפקרה, החטופים, מלחמת הנקם בשם שקר "הניצחון המוחלט", ההרוגים, הפצועים בגוף ובנפש, המפונים שאיבדו ביתם, החרבת עזה, הרג אלפים מילדיה והרעבת אוכלוסייתה, ובמקביל התבהמותה המואצת של החברה הישראלית תחת 'הנהגה' מושחתת וגזענית? אבל, באיזה מובן בדיוק עולה מציאות שכזו על כל דמיון? האם בכך שמתממשות בה, במציאות, אפשרויות קיצוניות יותר ממה שאפשר – או אפשר היה – לדמיין? האם מדובר כאן בהשוואה בין ריבוי האפשרויות הלא־צפויות שמציעה המציאות לעומת דלותו של תחום הדמיון? נראה שלא העניין הכמותי עומד כאן על הפרק, ואף לא שאלת יכולתו של הדמיון לייצג את החריג, הזר, הלא־מוכר, הלא־אפשרי, שכה מהותיים לכושר זה. יותר מכך, בהקשר המדובר, זוועות ואסונות הרי אינם זרים כלל לדמיון, ואיתם חזיונות אפוקליפטיים, כמו גם דימויי גיהנום מסמרי שיער שמהווים חלק בלתי נפרד מההיסטוריה של הדימוי.

כך, אם באותו משפט בכל זאת נשווה בין מציאות לדמיון, ייתכן שהמדובר הוא דווקא בהבדל מסדר אחר, דהיינו ההבדל בין הממד החווייתי, הרגשי, שכרוך במפגש עם צדדים של המציאות, לבין מפגש עם תכנים מדומיינים. על הסף, ברור לנו מהניסיון שתוכן מדומיין, כל עוד הוא נחוה ככזה, יופיע תמיד ב"עצימות נמוכה" – כפי שנהוג כיום לומר – ולא ישתווה לעוצמה שבה המציאות יכולה לפעול עלינו. החשיפה לאירועים הקיצוניים שמזמנת לנו העת הזו, אפילו דרך תיווכם של אמצעי התקשורת, מערערת לאין שיעור יותר ממצב שבו נדמיין אירועים דומים. אך כשהדברים נאמרים כך, הם נשמעים טריוויאליים, ולמעשה מחמיצים את הצורה הייחודית של ההתכוונות אל המציאות, שמאפיינת את פעולת הדמיון. במילים אחרות, הדמיון ניהן במבנה אינטנציונלי ייחודי שמבדיל אותו מתהליכי עיבוד המציאות שמשולבים בתפיסה חושית: בראש ובראשונה, האינטנציונליות של הדמיון מושתתת על מבנה כפול, דו־שכבתי. מצד אחד, הדמיון מנכיח אפשרות כמו־חושית שלעיתים אף נסמכת ביסודה על חוויה חושית (למשל, כש"רואים" פרצוף בגזע של עץ או דמות חיה בענן); אך בניגוד לתפיסה חושית, הדמיון מנתק את הקשר בין מה שמופיע לבין שאלת קיומו במציאות. כלומר, הדמיון מקנה אוטונומיה לדימוי שהוא מנכיח תוך שהוא מייתה, משעה, ולעיתים אף שולל, את דבר קיומה המציאותי של האפשרות המונכחת.

כך, למשל, נבנית תמונת הפתיחה בשיר
"סוף הנפילה" של דליה רביקוביץ:
אם אדם נופל ממטוס באמצע הלילה
רק אלהים לבדו יכול להרים אותו.¹

צילום: חגי כנען

הדמיון מאפשר לסצנה להופיע לנגד עינינו, מתוך היגד שנשמע כאימפליקציה לוגית (אם א' אז ב'), אך זאת תוך הימנעות עקרונית משאלת התוקף הישותי של המשפט השירי. במובן זה, כוח הדמיון משחרר אותנו מהכפיפות לעקרון מציאות פוזיטיביסטי, מכובדן של העובדות, ומההכרחיות של סכמה מקובלת, מקובעת, שמארגנת אותן. לפי ז'אן-פול סרט, החמיקה של הדמיון

מעול המציאות, כמו גם האפשרויות שהוא פותח "לראות אחרת", הן ביטוי מובהק לחירותה של הרוח האנושית ששואפת להשתחרר מכבלי המצוי. על כן, כאשר מבינים את הקשר בין דמיון לחירות, מתחוויר כוחו הפוליטי של הדמיון גם מעבר לתחום הפרטי, התוך-נפשי: הדמיון הוא כוח התנגדות לכורח המציאות.

אבל איך זה תורם להבנת המשפט שעומו נפתח כאן הדיון: "המציאות עולה על כל דמיון?"

כשמכירים בפוטנציאל של הדמיון לאתגר את הקיים, אי אפשר עוד לחשוב על מציאות ודמיון כשני תחומים נפרדים לחלוטין, ומתחדדת ועולה שאלת האינטראקציה הדינאמית ביניהם.² כאן, מצד אחד, נחשוב על האופנים שבהם הדמיון הוא תמיד כבר שותף חשוב במערכת ההכרה והשפה (במסורת הקאנטיאנית, "הדמיון היוצר" אינו מנוגד לשדה ההתנסות החושית אלא מהווה תנאי לו). ומצד שני, נזכור שהדמיון אינו חסין בפני תהפוכות השעה ומושפע, באופנים שונים, מכוחה של המציאות, בפרט כשזו אלימה. ברוח זו נקשיב למשפט המדובר ביציאה מהמקלט, אך הפעם לא עוד כהשוואה בין שני תחומים נפרדים ודיכוטומיים, המציאות לעומת הדמיון, אלא, כתנועה של הכלאה

¹ דליה רביקוביץ, "סוף הנפילה", כל השירים, הוצאת הקיבוץ המאוחד, 2010.

² חשוב לזכור כאן שהדמיון לא פועל רק ככוח התנגדות, אלא יכול גם לפעול "מטעם", ככוח מסמא וכובל.

ואיחוי, שבה למציאות הנוכחית השפעה גורפת על הדמיון. כלומר, עתה נוכל להבין את האמירה "המציאות עולה על כל דמיון" באופן מילולי ובפרט את המילה "עולה" נבין כפועל מן השורה ולא כמילת השוואה. מה עושה המציאות לדמיון, כיצד היא פועלת עליו? המציאות עולה על הדמיון ורומסת כל חלקה טובה שבו, כמו דחפור D9. כשהיא עולה על הדמיון היא מחריבה את האינטנציונליות הדו־שכבתית העדינה שמהותית לו, מקריסה - וקוברת - את האפשרות לדמיין.

כשהמציאות אלימה היא אלימה לכל עבר; ובקריסתן של מערכות ההתייחסות שמייצבות את השיגרה שלנו, אנחנו מאבדים אחיזה. המציאות "יוצאת משליטה", שפירושו שהיא מוחקת והורסת לא רק את מערכות הסדר ואת האפשרויות הממשיות שמציע עולמנו אלא גם את האפשרויות הלא־ממשיות, המדומיינות, שבעזרתן אפשר לראות אחרת. ובפרט, נמחקות כאן האפשרויות לדמיין עתיד מעבר לגבולות המצוי־עכשיו - מה שהכרחי כדי להצמיח תקווה. אולם, במצב ההלם הנוכחי, באין דרך לתווך לעצמנו את הטלטלה וללא אופק של תקווה, האסון מופיע כהזיה. כשהיא בולעת ומעלימה את הדמיון, המציאות מופיעה ככוליות סגורה. האם לכך כיונה הדוברת ביציאה מהמקלט? כלומר, לכך שבהעדרו של הדמיון, המציאות עצמה, בטוטליות שלה, נחוות כחיזיון בלהות סוריאליסטי?

* * *

האלימות שמלבה המשטר משרתת לדיכוי התנגדות. האלימות מבססת אילמות - בשאיפה למחוק דרכים חדשות, חורגות, נוודיות. השאיפה היא להנדס מציאות סגורה, שתהיה רק מה שהיא ואין בלתה: ללא חוץ, ללא אופק, ללא רמז. אך הדמיון, בחיבורו העמוק לחירות האנושית, נותר בלתי־צפוי: גם כשהוא נכבש ונרמס, הוא עשוי להתעורר מן האפר. יש לעזור לו בכך, והפילוסופיה - פילוסופיה בעברית, בהקשר שלנו - יכולה להמריצו לכך. מי שאינו יודע לדמיין, נותר עיוור למציאות.

חגי כנען

עורך עיון